

Badania strat wojennych w zakresie zbiorów artystycznych na przykładzie zamku w Malborku

Informacje o autorce: bibliotekoznawca, kierownik Biblioteki Muzeum Zamkowego w Malborku, <https://orcid.org/0000-0002-1071-7174>

Information about the author: MA in Library Science, manager of the Malbork Castle Museum Library, <https://orcid.org/0000-0002-1071-7174>

Abstrakt: W artykule omówiono badania prowadzone od 2018 roku w Muzeum Zamkowym w Malborku w zakresie strat wojennych zamków w Malborku i Kwidzynie. Nadzrędnym zadaniem realizowanego projektu *Badanie polskich strat wojennych*, który już trzykrotnie otrzymał dofinansowanie z programu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, jest stworzenie katalogu strat wojennych obu instytucji. Najistotniejszym elementem tych działań jest poznanie, scalenie i zbadanie dostępnego materiału archiwalnego, a na tej podstawie ustalenie powojennych losów dawnych zbiorów zamkowych, zakresu strat i rozproszeń.

Research into Wartime Losses in the Field of Art Collections. A Case Study of the Malbork Castle

Abstract: The paper discusses research on war losses conducted at the Malbork Castle Museum from 2018 onward, focusing on the wartime losses suffered by the castles in Malbork and Kwidzyn. The primary goal of the ongoing project titled Research into Polish Wartime Losses which has already been subsidized three times within a programme run by the Ministry of Culture and National Heritage is to compile a catalogue of wartime losses suffered by the two aforementioned heritage institutions. The crucial part of this enterprise is the exploration, consolidation and inspection of the available archive records, the ultimate goal being to determine the fate of the lost old castle collections after World War Two, and to evaluate the scope of wartime losses and the dispersal of looted art.

Słowa kluczowe: Muzeum Zamkowe w Malborku, *#Projekt Straty*, MKiDN, straty wojenne, dawne zbiory zamkowe, archiwalia, badania proveniencyjne

Keywords: the Malbork Castle Museum, *#Projekt Straty*, Ministry of Culture and National Heritage, war losses, old castle collections, archive records, provenance studies

Badania proveniencyjne są nieodzownym elementem pracy muzealnika, historyka sztuki, a także historyka. W ostatnich latach zagadnienie to stało się jednym ze stałych tematów podejmowanych przez środowisko muzealnicze. Świadczy o tym szereg publikacji¹ oraz innych działań mających na celu zwrócenie uwagi na ten jakże ważny problem. W pierwszej kolejności należy przywołać aktywność Wydziału Restytucji Dóbr Kultury w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Narodowego

¹ W artykule nie zostanie zawarta cała dotychczasowa wiedza z zakresu badań proveniencyjnych, które są prowadzone nieustannie już od kilkudziesięciu lat. Przywołane publikacje i działania mają na celu wykazanie intensyfikacji prac w tym obszarze w ciągu ostatnich lat, co spowodowane jest możliwościami współczesnych muzeów i badaczy. Zauważalne jest to szczególnie np. na łamach czasopisma „Muzealnictwo”. W tym miejscu warto wymienić chociażby kilka artykułów: Palica Magdalena: *Problem badania proveniencji dzieł sztuki. Przypadek Dolnego Śląska*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 30–43; Olkowski Roman: *O badaniu proveniencji muzealiów*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 27–37; Karecka Lidia Małgorzata: *Mienie zwane podworskim w Muzeum Narodowym w Warszawie*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 44–56; Romanowska-Zadrozna Maria: *Badania proveniencyjne w Polsce (część 1.)*. „Muzealnictwo” 2016, nr 57, s. 179–191; eadem: *Badania proveniencyjne w Polsce (część 2.)*. „Muzealnictwo” 2017, nr 58, s. 47–59. Od 1997 r. regularnie ukazuje się periodyk „Cenne, Bezcenne, Utracone”, który w całości poświęcony jest zagadnieniu strat wojennych, problematyce ich odzyskiwania, a także związanymi z tym badaniami proveniencyjnymi. Powstało wiele publikacji traktujących o prawodawstwie oraz losach polskich zbiorów muzealnych w trakcie i po II wojnie światowej, wśród nich: Pruszyński Jan: *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*. T. 1–2. Kraków 2001; Matelski Dariusz: *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*. T. 1–2. Kraków 2006; *Własność a dobra kultury*. Red. Grażyna Czubek, Piotr Kosiewski. Warszawa 2006.

Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów². Wydział prowadzi wiele przedsięwzięć propagujących kwestie strat wojennych oraz badania proveniencyjne, wśród których należy wymienić m.in. program *Badanie polskich strat wojennych*³, stale rozwijającą się od 1992 roku ogólnopolską bazę dóbr kultury utraconych przez Polskę w wyniku II wojny światowej⁴, a także zainicjowaną w 1994 roku serię wydawniczą *Straty kultury polskiej*⁵.

Możliwości, jakie dają współczesnym muzeom programy badawcze Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz pozyskiwane dzięki nim fundusze, spowodowały znaczny rozwój tej dziedziny wiedzy. Wpłynęły również na wzrost świadomości i znaczenia tych badań oraz, co najważniejsze, zmniejszenie oporu muzeów przed ujawnianiem proveniencji własnych zbiorów. Mówi się o tym bardziej otwarcie, co jest widoczne chociażby w liczbach organizowanych konferencji poświęconych zagadnieniu pochodzenia muzealiów, ich wojennych oraz powojennych losów⁶, opracowywanych katalogów strat wojennych poszczególnych instytucji⁷ oraz badań rozproszonych zbiorów muzealnych i bibliotecznych⁸.

Muzeum Zamkowe w Malborku nie jest w tym względzie odosobnione. Od 2018 roku w ramach wspomnianego programu *Badanie polskich strat wojennych* prowadzi regularne działania zmierzające do rozpoznania kolekcji znajdujących się w zamkach w Malborku i Kwidzynie przed wojną oraz ich powojennych losów. Pierwszy, dwuletni projekt (2018–2019) realizowany był pod nazwą *Badanie strat wojennych w zakresie zbiorów artystycznych zamków w Malborku i Kwidzynie*⁹. W roku 2020 badania były kontynuowane. Oba projekty uzyskały dofinansowanie z ministerialnego programu, dzięki czemu zakres przedsięwzięcia mógł zostać znacznie poszerzony, a kompleksowe spojrzenie na zagadnienie pozwoliło na opracowanie szeregu działań, które można było zrealizować wielotorowo. Wpłynęło również na znaczną intensyfikację prac podejmowanych przez pracowników Muzeum Zamkowego w Malborku od wielu lat, jednakże nie na tak dużą skalę. Punktem wyjścia było zebranie i uporządkowanie dotychczasowej wiedzy. W instytucji powołano zespół projektowy, który we współpracy z opiekunami zamkowych kolekcji usystematyzował i scalił dotychczasowy materiał z zakresu historii zamkowych zbiorów oraz ich powojennych losów¹⁰.

² Szkolenia z zakresu badań proveniencyjnych wraz z opublikowanym w 2015 r. materiałem szkoleniowym zob. Lewandowska Anna, Zalewska Karolina, Zielińska Katarzyna: *ABC – podstawy prowadzenia badań proveniencyjnych*. Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów. Warszawa 2015.

³ Działający od 2016 r. z dużym powodzeniem program *Badanie polskich strat wojennych*, którego strategicznym celem jest, jak podaje Małgorzata Zając z Wydziału Restytucji Dóbr Kultury MKiDZ, „wsparcie badań proveniencyjnych związanych ze stratami wojennymi ze zbiorów artystycznych oraz weryfikacja zbiorów pod kątem strat wojennych innych placówek z kraju lub zagranicy”, zob. Zając Małgorzata: *Program „Badanie polskich strat wojennych” – wsparcie MKiDZ dla muzeów i nie tylko*. Warszawa 2020 [online]. s. 1 [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://cennebez-cenne.pl/wp-content/uploads/2020/06/2020-1-2-ZAJAC.pdf>.

⁴ *Dzieła utracone. Katalog strat wojennych* [online]. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://dziedlutracone.gov.pl/>.

⁵ W ramach tej serii ukazało się kilkanaście tomów katalogów prezentujących straty wojenne w zakresie zbiorów artystycznych, więcej na ten temat: *Wydział Restytucji Dóbr Kultury* [online]. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://www.dzielautracone.gov.pl/wydzial-strat-wojennych>.

⁶ Przytoczę kilka przykładów z ostatnich lat: *Zrabowane odzyskane dobra kultury – przypadek Polski*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 12–14 listopada 2014 r.; *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*, Muzeum Zamkowe w Malborku, 14–15 marca 2019 r.; II Konferencja Muzealna Stowarzyszenia Muzealników Polskich *Trudne dziedzictwo*, Białystok 11–13 marca 2020 r.; *Kolekcje: kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*, Muzeum Narodowe w Gdańsku, 15–20 czerwca 2020 r.

⁷ M.in. Przylicki Krzysztof: *Utracone na zawsze? Przedwojenne Muzeum Uniwersyteckie im. Księdza Kanonika Jana Władzińskiego*. Lublin 2015; Kowalska Helena: *Straty wojenne Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum) w Gdańsku*. Seria Nowa, t. 1. Malarstwo. Gdańsk 2017; Heś Robert: *Utracone skarby dawnych wrocławskich muzeów*. Wrocław 2017; *Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej*. Red. Piotr Birecki, Iwona Markowska. Toruń 2019; Darecka Katarzyna, Jastrzebska-Olkowska Izabela: *Dwór Artusa w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020; Darecka Katarzyna, Frąckowska Anna: *Ratusz Głównego Miasta w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020; Szymański Wojciech: *Dom Uphagena w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020.

⁸ Kwestia rozproszonych zbiorów jest – na równi ze stratami wojennymi – przedmiotem badań prowadzonych przez Muzeum Zamkowe w Malborku, o czym szerzej będzie mowa w dalszej części artykułu.

⁹ Więcej na temat zadań realizowanych w tej edycji projektu zadań: Siuciak Aleksandra: *#Projekt Straty. Działania Muzeum Zamkowego w Malborku w zakresie programu MKiDZ „Badanie polskich strat wojennych w latach 2018–2019”*. „Studia Zamkowe” 2020, t. 7, s. 143–158; eadem: *Badania nad stratami zamku w Malborku po II wojnie światowej*. W: *Kolekcje. Kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*. Red. Magdalena Mielnik. Gdańsk 2020, s. 473–482; Trupinda Janusz: *Badania strat wojennych w Malborku i Kwidzynie – budowanie tożsamości miejsca*. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 8–21.

¹⁰ Dotychczasowe prace polegały przede wszystkim na badaniach, które dotyczyły głównie pojedynczych obiektów, mniej lub bardziej znanych. Niektóre z nich były bardzo dobrze rozpoznane, inne zaś pozostawały nieopracowane. Z najbardziej znanych przykładów można wymienić np. obecnie znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie *Oltarz Hamburski* (nr inw. 432, 1–4) i *Polityk Grudziądzki* (nr inw. Śr. 22/1–5) czy też w Muzeum Wojska Polskiego *Relikwiarz komtura Thielego Dagistra von Loricha* (nr inw. MWP *129), prezentowane m.in. w katalogu wystawy *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej*. Katalog wystawy czasowej. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 406–408 (poliptyk),

Dało to podstawę do stworzenia harmonogramu poszczególnych prac oraz wytyczenia ścieżek dalszych badań. Jak się okazało, pewne obszary, chociaż pozornie dobrze rozpoznane, wymagają większej uwagi. Mowa tu o archiwaliach, źródłach rękopiśmiennych i drukowanych, w przeważającej części niemieckojęzycznych, które dotąd opracowywane były jednostkowo, we fragmentach i pod kątem wybranych, często bardzo szczegółowych zagadnień.

Malborski projekt zawiera wiele działań realizowanych jednocześnie. Nie wszystkie staną się przedmiotem obecnych rozważań. Główny nacisk zostanie położony na przedstawienie ważności, istoty badań archiwalnych oraz kwerend muzealnych i ich wpływu na postęp prac zmierzających do stworzenia katalogu strat wojennych oraz zbiorów rozproszonych zamków w Malborku i Kwidzynie. Z racji tego konieczna jest charakterystyka zebranego materiału archiwalnego przed- i powojennego. Ze względu na większą intensywność prac w Malborku zakres zawężymy do badań nad kolekcjami tej średniowiecznej warowni¹¹.

Zanim jednak zostanie podjęta ta próba, konieczne jest, choćby krótkie, wprowadzenie w specyfikę zamku w Malborku w kontekście jego genezy i trwania w świadomości społecznej jako świadectwa krzyżackiej, pruskiej, niemieckiej bytności na tych terenach. Miało to ogromny wpływ na sytuację obiektu oraz funkcjonujących tu zbiorów. Ze względu na istniejące liczne opracowania szczegółowa historia zamku, a także jego powojenne losy¹² zostaną pominięte.

Należy jednak podkreślić, że przeszłość przesłaniała odpowiednią percepcję tego światowej klasy zabytku. Wiązało się to z trudnościami nie tylko w pierwszych latach powojennych. Z podobnymi problemami zmagano się wiele lat po wojnie (nawet w latach dziewięćdziesiątych XX wieku), doprowadzając do zaniechania należytej ochrony zamku, dyskusji nad celowością jego odbudowy, również planach pozostawienia go w ruinie¹³. Brak odpowiednich działań konserwatorskich powodował dalszą degradację zabytku¹⁴. Sam obiekt został wpisany do rejestru zabytków dopiero we wrześniu 1949 roku. Do tego czasu podlegał przypadkowym decyzjom pomimo objęcia go opieką przez Starostwo Powiatowe w Malborku czy Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie¹⁵. Brak środków finansowych na odpowiednie zabezpieczenie i zasobów ludzkich powodowały niszczenie substancji zabytkowej oraz pozostawionych zbiorów. Wpływ miały również niekorzystne warunki atmosferyczne, a także działalność szabrownicza.

Pod koniec wojny kwestia ochrony zabytkowych obiektów przed zbliżającym się frontem była również odmienna od placówek w regionie. Zbiory nie zostały poddane ewakuacji, zabezpieczano je i umieszczano w specjalnie przygotowanych skrytkach na terenie kompleksu zamkowego¹⁶. Niemcy deponowali tu także cenne kolekcje z okolicznych miejscowości¹⁷, uznając miejsce za bezpieczne. Przekonanie o tym, że warownia jest nie do zdobycia, miało ogromny wpływ na los pozostających tu zabytków. Do ostatniej chwili utrzymywano

s. 409–411 (ołtarz), s. 452–454 (dyptyk). Pewien przełom nastąpił w 2011 r., kiedy z inicjatywy ówczesnego wicedyrektora muzeum dr. Janusza Trupindy podjęto próbę kompleksowych badań nad stratami zamku w Malborku. Działania te jednak na pewien czas zostały przerwane. Wracano do nich w ramach pojedynczych wydarzeń i działań, np. konferencji zwieńczonej publikacją: *Księgozbiory rozproszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku 19 października 2012 roku*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, w którym autorka podjęła kwestię losów zamkowych księgozbiorów: Siuciak Aleksandra: *Biblioteki zamkowe – losy księgozbiorów Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego oraz Zarządu Odbudowy Zamku po II wojnie światowej*, s. 51–64, a także wyżej wspomnianej wystawy *Przywracanie historii...*

¹¹ Zamek w Kwidzynie, ze swoją odmienną specyfiką, niebawem powinien doczekać się osobnego opracowania.

¹² Kwestie związane z powojennym losem zamku poruszane są m.in. w: Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski w latach 1945–1960*. „Studia Zamkowe” 2004, t. 1, s. 7–54; Kilarski Maciej: *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*. Malbork 2007; Torbus Tomasz: *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje. Studia o losach architektury środkowoeuropejskich miast i rezydencji w aspekcie politycznym (XIX–XX wiek)*. Gdańsk 2019. Malbork 1945–2016 – odbudowa pod znakiem udomowienia wroga, s. 108–125.

¹³ Kwestie te podejmuje: Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 18, przyp. 15.

¹⁴ Torbus Tomasz: *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje...*, s. 108–114.

¹⁵ Od marca do lipca 1945 r. pieczę nad zamkiem i jego zbiorami przejęło tymczasowo Starostwo Powiatowe w Malborku, podjęto wówczas pierwsze próby zabezpieczenia zbiorów. W tym czasie działały również delegacje Ministerstwa Oświaty, Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz Wydziału Kultury i Sztuki w Gdańsku, zabezpieczając księgozbiory oraz inne dzieła sztuki, które zostały przewiezione do Warszawy i Gdańska lub oddane ich właścicielom. Od sierpnia 1945 do listopada 1950 r. zamek był Oddziałem nr 1 Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, zbiory zamku stały się zatem jego własnością, zob. Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 22–37; Siuciak Aleksandra: *Mało znane źródła do dziejów malborskich zabytków*. W: *Przywracanie historii...*, s. 220–237; eadem: *Biblioteki zamkowe...*, s. 51–64; eadem: *Strata i rozproszenie. Struktura i charakter strat wojennych zamku w Malborku w świetle dotychczasowych rezultatów projektu*. W: *Nowy początek...*, s. 27–29.

¹⁶ Konserwator Bernhard Schmid jeszcze w 1944 r. podjął działania mające na celu zabezpieczenie najcenniejszych zbiorów oraz przygotowanie skrytek, w których miały one zostać złożone. Wyjątek stanowiła cenna kolekcja monet i medali, którą zdeponowano w sejfie Miejskiej Kasy Oszczędności w Gdańsku, skąd w 1945 r. została wywieziona do Rosji, zob. Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 34; Czarnowska Joanna: *Numizmaty z przedwojennej kolekcji malborskiej w zbiorach zamkowych po 1961 roku*. W: *Nowy początek...*, s. 61.

¹⁷ Np. rękopisy i stare druki Biblioteki Miejskiej w Gdańsku, Seminarium Duchownego w Pelplinie, zob. Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 15; Siuciak Aleksandra: *Mało znane...*, s. 221; eadem: *Biblioteki zamkowe...*, s. 56.

odgórny zakaz ewakuacji¹⁸. Niemcy pewni swego zwycięstwa nie dopuszczali możliwości innego rozwoju wydarzeń. Sytuacji nie poprawił fakt ogłoszenia w 1944 roku zamku twierdzą, co *de facto* przypieczętowało jego los¹⁹. Decyzje te stały się znamienne dla późniejszych wydarzeń²⁰, powodując stratę około 50 procent substancji zabytkowej.

Brak ewakuacji zbiorów spowodował wiele niekorzystnych skutków (z narażeniem ich na zniszczenie w pierwszej kolejności), które obecnie mają wpływ na poznanie liczebności strat wojennych. O ile przedwojenne inwentarze (fragmentaryczne, niekompletne i nieodzwierciedlające w pełni faktycznego stanu zabytków) oraz dostępne źródła drukowane i ikonograficzne pozwalają na pewne, niezbyt dokładne, oszacowanie wielkości kolekcji zamkowych, o tyle brak spisów dzieł zabezpieczonych komplikuje dzisiejsze badania nad stratami, a także zbiorami rozproszonymi.

Status zbiorów malborskich był również odmienny aniżeli innych placówek na terenie Ziemi Odzyskanych. Podczas zaborów tereny te pozostawały w jurysdykcji pruskiej, a zgromadzone przed II wojną światową zbiory były spuścizną działalności pruskich i niemieckich konserwatorów oraz opiekunów zamku. Status polskich zbiorów uzyskały dopiero po II wojnie światowej²¹. Zaraz po wojnie nie powstała tutaj placówka mogąca zachować ciągłość trwania niemieckiego muzeum²², a brak stałego zarządcy aż do roku 1961, kiedy powołano Muzeum Zamkowe w Malborku, spowodował rozproszenie zbiorów oraz ogromne luki w dokumentacji ich losów. Zebranie i scalenie wszelkich dostępnych źródeł ma więc niebagatelne znaczenie.

Zamkowe kolekcje nie posiadały pełnych inwentarzy. Spisy zabytków wykonywano najczęściej w związku z konkretnymi potrzebami, np. zakupem, darem²³, nie odzwierciedlały zatem pełnego kształtu danego zbioru. Kolekcje nie doczekały się również naukowego opracowania z wyjątkiem Gabinetu Numizmatycznego²⁴, obiekty nie były dokumen-

towne na muzealnych kartach inwentarzowych. Wpływał na to zapewne fakt, że większość obiektów traktowano przede wszystkim jako element wyposażenia wnętrza.

Przedwojenny zasób archiwalny – krótka charakterystyka

Archiwum Państwowe w Malborku

W zasobie Archiwum Państwowego w Malborku znajdują się akta Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku²⁵ (*Schloßbauverwaltung Marienburg*). Zawierają ogółem 1021 jednostek archiwalnych (16 metrów bieżących), obejmujących lata [1685–] 1814–1943 [–1945]²⁶. Ten różnorodny pod względem formy i treści zasób mieści m.in. akta z okresu tzw. romantycznej odbudowy zamku pod kierunkiem Augusta Gersdorffa z lat 1869–1870, spisy zbiorów archiwalnych i muzealnych z lat 1842–1939, dokumentację działalności Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego (*Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg*) z lat 1884–1925, akta archiwum zamkowego z lat 1799–1919 oraz wiele innych dokumentów związanych i wyprodukowanych przez administrację zamkową²⁷. Stanowi zatem zasób najpełniej informujący o dziele odbudowy i wyposażenia zamku malborskiego przez blisko 150 lat²⁸. Z punktu widzenia badań projektowych niezwykle istotne okazały się nieliczne spisy zabytków: *Verzeichnis zu Jaquetten Münzsammlung* (sygn. 206/559)²⁹, fragmentarycznie zachowany inwentarz lapidarium zamkowego (sygn. 206/158)³⁰, *Verzeichnis der Siegelsammlung, die im August 1935 von dem Regierungspräsidenten in Marienwerder an die Schloßbauverwaltung Marienburg überwiesen wurde* (sygn. 206/157), Theodora Josepha Blella *Preisverzeichnis einer Kulturhistorischen Sammlung* (sygn. 206/150)³¹,

¹⁸ Podają za: Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 33.

¹⁹ *Ibidem*, s. 8; Torbus Tomasz: *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje...*, s. 108.

²⁰ Największych zniszczeń dokonano od stycznia do marca 1945 r. w wyniku rosyjskiego ostrzału artyleryjskiego, zob. m.in. Rząd Ryszard: *Malbork 1945 – relacja z obrony zamku*. „Militaria i Fakty” 2012, nr 4, s. 20–29.

²¹ Sierżputowski Bartłomiej: Status prawny zbiorów zamku w Malborku po II wojnie światowej – studium prawnomiędzynarodowe. W: *Nowy początek...*, s. 34–57; Siuciak Aleksandra: *#Projekt Straty...*, s. 145.

²² Status muzeum zamek uzyskał w 1934 r., od tego momentu funkcjonował pod nazwami: *Schloß Staatliches Museum* czy *Staatliche Sammlungen des Schlosses*.

²³ Np. inwentarz militariów Theodora Josepha Blella, związany z zakupem tej ogromnej kolekcji, czy inwentarz monet i medali podarowanych przez dr. Maxa Jaqueta.

²⁴ Zawartość tej kolekcji została opublikowana w siedmiotomowym wydawnictwie: Bahrfeldt Emil: *Die Münzen- und Medaillen-Sammlung in der Marienburg*. Bd. 1–6. Danzig 1901–1916; Bd. 7. *Nachträge zu den Bänden I–IV. Medaillen auf*

den Weltkrieg. Personenmedaillen. Bearb. Emil Bahrfeldt. Königsberg 1929.

²⁵ Archiwum Państwowe w Malborku, Zarząd Odbudowy Zamku w Malborku, sygn. 206.

²⁶ *Zarząd Odbudowy Zamku w Malborku* [online]. Szukaj w Archiwach [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespoll/-/zespoll/59242>.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Wełniak Arkadiusz: *Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku. Informator o zasobie*. Warszawa 2003, s. 14.

²⁹ Inwentarz monet dr. Karla Adama Maxa Jaqueta, darczyńcy ponad 8 tys. monet i medali z lat 1640–1798 (trzy przekazy z lat 1891, 1902 i 1905) do zbiorów zamkowych, które zapoczątkowały największy gabinet numizmatyczny w Prusach Wschodnich i Zachodnich, zob. Czarnowska Joanna: Inwentarz monet ze zbioru dr. Maxa Jaqueta. W: *Przywracanie historii...*, s. 375.

³⁰ Inwentarz zawierający spisy i szkice detalu architektonicznego ze zbiorów zamkowych, zob. Pospieszna Barbara: Inwentarz lapidarium zamkowego. W: *Przywracanie historii...*, s. 403.

³¹ Spis kolekcji Blella, która była przedmiotem zainteresowania Zarządu Odbudowy Zamku. Ostatecznie została zakupiona

Zamek malborski pod koniec XIX w., „Marienburg Baujahr” 1887, fot. 32a; w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku

a także inwentaryzacje przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia zamkowych wnętrz, spisywane według ustalonego od 1851 roku wzoru³². Te ostatnie nie były jednak inwentarzami kolekcji *sensu stricto*, a raczej spisami różnych przedmiotów stanowiących majątek zamkowy, również tych codziennego użytku. Pośród nich odnajdujemy jednak informacje o zabytkach³³, dzięki czemu, wykorzystując dodatkowe treści i źródła, można identyfikować pojedyncze obiekty.

Zasób Archiwum Państwowego w Malborku jako największy zachowany zbiór archiwalny związany z historią malborskiej warowni siłą rzeczy stał się podstawą badań projektowych. W kolejnych edycjach projektu postulaty badawcze zawsze pozostawały w jego orbicie. Od 2018 roku ten obszerny zasób poddawany jest szczegółowym i wnikliwym badaniom, tworzone są dodatkowe wykazy z informacjami o zawartości kolejnych jednostek archiwalnych w odniesieniu do poszczególnych kolekcji czy też pojedynczych

obiektów, dokonywana jest transkrypcja i tłumaczenia niektórych dokumentów. Materiał w formie opisów zawartości poszczególnych akt i poszytów niebawem zostanie opublikowany na stronie internetowej <https://straty.zamek.malbork.pl/> w postaci bazy źródeł³⁴, jako cenny warsztat pracy do wykorzystania przez przyszłych badaczy.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

W zespole Starosty Krajowego Prowincji Prus Zachodnich w Gdańsku Archiwum Państwowego w Gdańsku³⁵ znajduje się jednostka *Den Verein für die Ausstattung und Ausschmückung des Hochschlosses der Marienburg (Malbork)* (sygn. 10/11/0/47) zawierająca akta Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego z lat 1882–1925. Działalność tego stowarzyszenia miała ogromny wpływ na kształt odbudowy zamku i zgromadzonych w nim kolekcji. Dzięki funduszom pozyskiwanym ze składek, loterii oraz

do zbiorów zamkowych, odnajdujemy w niej militaria, zabytki archeologiczne i artefakty starożytne będące w kręgu zainteresowania kolekcjonera, zob. Butryn Bartłomiej: Nie tylko militaria. Zapomniana część kolekcji T.J. Blella. W: *Inwentarz kolekcji Theodora Josepha Blella. Opracowanie krytyczne*. [w druku]; Gosk Daniel, Masłowski Aleksander: Inwentarz kolekcji Theodora Blella. W: *Inwentarz kolekcji...*

³² Jeden z inwentarzy (sygn. 206/9) opublikował: Dobry Artur: *Inwentarz Zamku Średniego w Malborku z 1894 roku*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2002, nr 4, s. 535–551.

³³ Np. spośród militariów inwentarz ten wymienia m.in. „zbroję rycerską z kopią i mieczem, antyczne prochnowice rogowe”, z malarstwa „obrazy olejne, przedstawiające wielkich mistrzów i elektorów itd.”, zob. *ibidem*, s. 539–541.

³⁴ Baza zostanie uruchomiona pod koniec 2021 r. i sukcesywnie będzie uzupełniana o dane pozyskane w toku kwerend nie tylko archiwalnych, lecz także muzealnych.

³⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APG), Starosta Krajowy Prowincji Prus Zachodnich w Gdańsku (*Landeshauptmann der Provinz Westpreussen zu Danzig*), sygn. 10/11/0.

Przedwojenne archiwum Zarządu Odbudowy Zamku w Wieży Kleszej na Zamku Wysokim w Malborku, „Marienburg Baujahr” 1917, fot. 8; w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku

od darczyńców Towarzystwo znacząco wsparło dzieło odbudowy, wyposażenia wnętrza zamkowych oraz zakup obiektów zabytkowych do kształtujących się kolekcji, często inicjowanych właśnie za pośrednictwem tych działań³⁶.

W zasobie znajduje się korespondencja, sprawozdania, protokoły oraz odpisy z posiedzeń zarządu, notatki poświęcone zakupom, m.in. kolekcji militariów wspomnianego już Theodora Josepha Blella. Znajduje się tu również drukowany tekst statutu Towarzystwa, uchwalonego na posiedzeniu założycielskim w Malborku 3 marca 1884 roku³⁷ oraz Apel³⁸ do mieszkańców prowincji pruskiej o wsparcie działalności Towarzystwa darowiznami, które pozwoliłyby na utworzenie, zgodnie z zadaniami statutowymi, „możliwie pełnych kolekcji monet, pieczęci, dokumentów, druków i map, mających znaczenie dla historii Zakonu Niemieckiego, względnie prowincji Prus Wschodnich i Prus Zachodnich”³⁹.

Omawiany zasób częściowo pokrywa się z archiwum malborskim, co związane jest z kompetencjami urzędów nadrzędnych, zmianami terytorialnymi oraz polityczno-administracyjnymi⁴⁰, a co za tym idzie – z reorganizacją podległych jednostek terytorialnych konkretnych archiwów.

Ponadto w zespole Naczelne Prezydium Prowincji Prus Zachodnich w Gdańsku znajduje się dokumentacja związana z zakupem kolekcji militariów od Theodora Josepha Blella: *Ankauf der Blell'schen Waffen-Sammlung für das Schloss Marienburg* z lat 1883–1894 (sygn. 10/7/0/14/203), zawierająca m.in. korespondencję związaną z zakupem, spisy obiektów oferowanych do sprzedaży itp. Zasób ten jest przedmiotem zainteresowania zespołu projektowego w związku z planem publikacji inwentarza militariów ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku⁴¹.

W zbiorze rękopisów Archiwum Państwowego w Gdańsku znajduje się ponadto – pierwotnie przynależny do zespołu akt Zarządu Odbudowy Zamku⁴² – niezwykle interesujący XVII-wieczny druk z dawnych zbiorów biblioteki ogólnej zamku malborskiego⁴³, uzupełniony przez autora odręcznymi rysunkami. Został zakupiony w 1915 roku przez Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego⁴⁴. W związku z tematem opracowania

³⁶ Więcej na ten temat: Lewalski Krzysztof: *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884–1945*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 2, s. 149–166; Siuciak Aleksandra: Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku 1884–1945. W: *Przywracanie historii...*, s. 24–29; Siuciak Aleksandra, Trupinda Janusz: Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego z lat 1890–1942 jako źródło do poznania przebiegu i społecznego kontekstu odbudowy zamku w Malborku. W: *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*. Red. Artur Dobry, Janusz Trupinda. Malbork 2020, s. 40–49; Butryn Bartłomiej: Przebieg prac dekoratorskich i aranżacyjnych w ujęciu Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego. W: *Sprawozdania...*, s. 50–65; Czarnowska Joanna: Kolekcje zamkowe w świetle Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego. W: *Sprawozdania...*, s. 66–74.
³⁷ Jest to druga wersja statutu, uwzględniająca zmianę nazwy Towarzystwa w 1885 r. Przetłumaczony tekst statutu ze zbiorów Biblioteki Muzeum Zamkowego w Malborku można znaleźć w publikacji: *Sprawozdania...*, s. 80–85; więcej o statucie: Lewalski Krzysztof:

Powstanie..., s. 153; *Sprawozdania...*, s. 83.

³⁸ *Sprawozdania...*, s. 89.

³⁹ *Loc. cit.*

⁴⁰ Biernat Czesław: *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*. Warszawa–Łódź 1992, s. 19–33; Wełniak Arkadiusz: *Archiwum Państwowe...*, s. 11–18.

⁴¹ *Blell'sche Waffensammlung im Hochschloss der Marienburg*, nr inw. MZM/DH/1988.

⁴² Zespół akt Zarządu Odbudowy Zamku został przekazany do Archiwum Państwowego w Malborku (sygn. 206), wydzielony druk (dawna sygn. APG I/63a, nr 503) natomiast pozostał w Gdańsku i został włączony do zbioru rękopisów tego archiwum (obecna sygn. 10/1016/0/4/58).

⁴³ *Büchersammlung des Königl. Schlosses Marienburg Da No 38*, informacja za: [Booth Abraham] – *Journal (ende origineel – handschrift) von de Legatie...* [online]. Szukaj w Archiwach [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/35356375>.

⁴⁴ Groth Paweł: *Egzemplarz relacji Boota z roku 1632 z odręcznymi rysunkami, odnaleziony w Archiwum Gdańskim*. „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 405–416; *Sprawozdania...*, s. 292.

blizsze szczegóły dotyczące tego dzieła zostaną pominięte. Jednakże jest to dowód na powojenne, czasami nieuzasadnione rozdzielanie jednolitego zasobu archiwalnego.

Dla historii dzieła odbudowy malborskiej warowni ważne są również akta osobowe i rodzinne ostatniego niemieckiego konserwatora Bernharda Schmida⁴⁵.

Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung w Marburgu

W dziale dokumentacji Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung w Marburgu znajduje się szereg przedwojennych dokumentów mających znaczenie dla malborskich badań. Są to przede wszystkim: *Notizen, Fundbeschreibungen und Museumsangaben aus der Kreis Marienwerder, Marienburg, Rosenberg, Danzig*⁴⁶, materiały ze stanowisk archeologicznych z terenu Malborka i Kwidzyna ze szczegółowymi wypisami dotyczącymi prowadzonych badań terenowych oraz dokonywanych znalezisk⁴⁷.

Ponadto akta personalne Bernharda Schmida, obszerny materiał zawierający dokumenty osobiste, dzienniki oraz korespondencję. W omawianym zasobie znajduje się m.in. *Tagebuch Bernhard Schmid 1942–1945*⁴⁸ oraz korespondencja z lat 1908–1946⁴⁹, w której odnajdujemy obraz malborskiej warowni oraz sytuacji w mieście tuż po zakończeniu działań wojennych, losów rodzin i ich dobytku⁵⁰.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem⁵¹

Niepełna jeszcze kwerenda w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz została przeprowadzona w 2018 roku, planowane są kolejne. Zasób tego archiwum zawiera m.in. pięć tomów materiałów związanych z odbudową zamku malborskiego z lat 1806–1924, korespondencję i dokumentację współpracy Zarządu Odbudowy Zamku z artystą Johannem Carlem Schultzem oraz akta związane z podróżami Fryderyka Wilhelma IV do Prus w latach 1851–1854⁵². Ponadto w spuściźnie po nadprezydencji Prowincji Pruskiej⁵³

znajduje się korespondencja związana z tzw. romantyczną odbudową zamku i postacią Heinricha Theodora von Schöna, głównego inicjatora tego przedsięwzięcia.

Wymieniony powyżej jeszcze niepełny materiał wymaga oddzielnych badań oraz osobnego opracowania. Jego analiza stworzy możliwość szerszego spojrzenia na dzieło odbudowy zamku w kontekście pozyskiwania zbiorów oraz rozwijania zamkowych kolekcji. Wobec ogromu materiału oraz niedostępności niektórych akt konieczne są jednak dalsze kwerendy.

Stiftung Preußische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg; Wissenschafts- und Restaurierungszentrum (WRZ); Graphische Sammlung – Abteilung Schlösser und Sammlungen⁵⁴

Przeprowadzona kwerenda dotyczyła głównie materiału ikonograficznego, który zostanie wykorzystany w pracach nad katalogiem strat wojennych w zakresie malarstwa, grafiki i rysunku⁵⁵. W zasobie znajdują się akwarele, grafiki i rysunki z widokami zamków w Kwidzynie i Malborku⁵⁶, a także dokumentacja projektowa *Herstellung Marienburg* z lat 1931–1939 (sygnowana pieczęcią Zarządu Odbudowy Zamku), autorstwa Bernharda Schmida i Conrada Steinbrechta. W zasobie Akten des Königlichen Hofmarschallamtes, Kunstsachen, Archiv przechowywana jest ponadto korespondencja Johanna Carla Schulza z lat 1842–1848, związana ze zleceniami tego artysty w Malborku.

Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg, Archiv

Kwerenda przyniosła nieoczekiwany rezultat w postaci nieznanych dotąd w Malborku materiałów, głównie korespondencji z lat 1892–1904⁵⁷ pomiędzy dyrektorem hamburskiego muzeum Justusem Brinckmannem i Conradem Steinbrechtem. Zawiera ona szereg informacji dotyczących

⁴⁵ APG, Zbiór akt Bernharda Schmida z Malborka i rodziny von der Oelsnitz 1713–1943 (sygn. 10/1007/1–121).

⁴⁶ Sygn. DSHI 100 Engel 131.

⁴⁷ Materiał ten, szczególnie istotny dla archeologów, wymaga odrębnych badań.

⁴⁸ Sygn. DSHI 100 Schmid 9.

⁴⁹ Sygn. DSHI 100 Schmid 10.

⁵⁰ Na szczególną uwagę zasługuje list napisany 25 grudnia 1946 r. przez księdza Konrada Willa, proboszcza kościoła św. Jana na Starym Mieście w Malborku, w którym dopytuje on Bernharda Schmida o zabytki pochodzące z zamku; przekazuje również informacje dotyczące zniszczeń zamku, a także w malborskich kościołach i w mieście. Jest to część prowadzonej korespondencji, do tej pory znany był list Schmida, również z grudnia 1946 r., w którym konserwator szczegółowo informował księdza o fakcie ukrycia niektórych zabytków, np. *Poliptyku Grudziądzkiego*, figury *Chrystusa w Ogrójcu*, witraży oraz innych dzieł sztuki.

⁵¹ Kwerendę wykonała Justyna Lijka, opiekun Gabinetu Rycin Muzeum Zamkowego w Malborku; zestawienie przygotowano na podstawie sprawozdania z tego wyjazdu (archiwum projektu).

⁵² *Geheimes Zivilkabinett; jüngere Periode, 1806–1924* (sygn. HA Rep. 89).

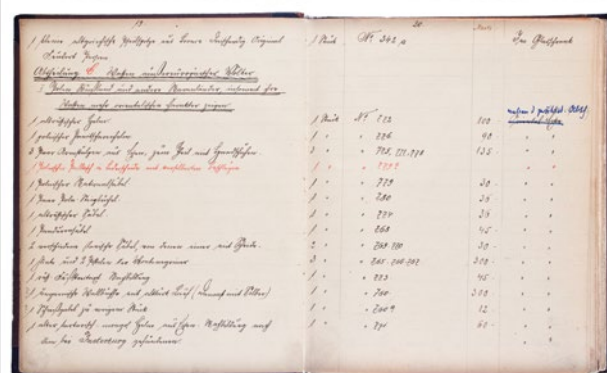
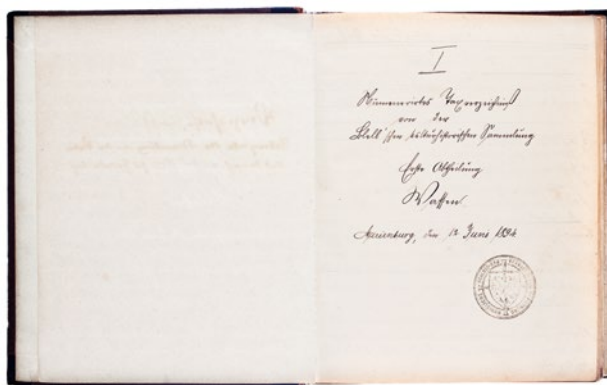
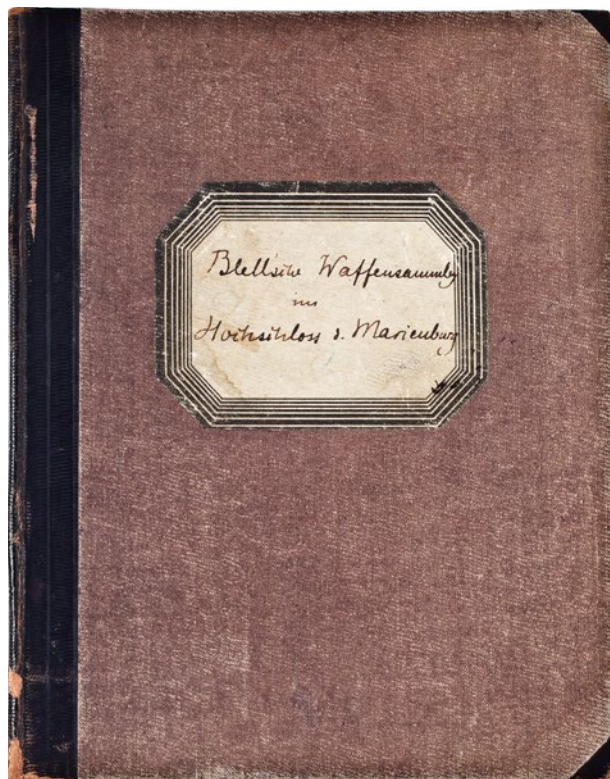
⁵³ *Depositum von Graf Brünneck, Theodor von Schön* (sygn. VI HA NI).

⁵⁴ Kwerendę wykonała Justyna Lijka, opiekun Gabinetu Rycin, zob. przyp. 51.

⁵⁵ Katalog zostanie wydany pod koniec 2021 r.

⁵⁶ M.in.: *Panoramy zamku kwidzińskiego*; nr inw. Aquarelsammlung, GK II (4131, 4132, 4133); *Widok zamku malborskiego od Nogatu z początku XIX w.*; nr inw. Aquarelsammlung, GK II (4146); druki próbne *Widoków kościoła zamkowego* autorstwa Wilhelma Johanna Friedricha Witthoefta według akwareli Johanna Schultza z lat czterdziestych XIX w., z zaginionej dziś odbitki z dawnych zbiorów zamkowych.

⁵⁷ Teczeki: *Marienburg 1892–1894*, *Marienburg 1895* oraz *Marienburg 1896–1904* (sygn. InlMuss 55).

Jeden z licznych zachowanych inwentarzy dawnych zbiorów zamkowych – inwentarz militariów i przedmiotów kulturowo-historycznych Theodora Josepha Blella; w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku, nr inw. MZM/DH/1988

pozyskiwania zbiorów do zamku w Malborku, wykonywanych kopii mebli (niektóre listy zawierają szkice), artystów, zamówień (wraz z rachunkami) oraz projektów. W teczce z lat 1896–1904 znajduje się ponadto niezrealizowany projekt ołtarza głównego do kościoła NMP na Zamku Wysockim, datowany na 30 kwietnia 1897 roku. Panowie prowadzili ożywioną dyskusję na temat spraw zawodowych, w które byli bardzo zaangażowani. Wymieniali się również własnymi publikacjami. Dokumentacja pozwala prześledzić kontakty malborskiego konserwatora i jego działalność w Malborku.

Przedwojenny zasób archiwalny, dostępne opracowania drukowane⁵⁸, ikonografia⁵⁹, a także inne materiały pomocnicze tworzą pokaźny zbiór świadczący o ogromie prac podjętych w Malborku na przełomie XIX i XX wieku. Są

również doskonałym warsztatem badawczym. Nie możemy jednak zapominać, że nie jest to zbiór kompletny. Archiwalia, podobnie jak zabytki, w trakcie wojny, a także tuż po niej ulegały niszczeniu i rozproszaniu. Akta Zarządu Odbudowy Zamku, przechowywane obecnie w przeważającej części w Archiwum Państwowym w Malborku, w trakcie wojny zostały zabezpieczone i wywiezione do Grasleben, skąd powróciły w 1947 roku⁶⁰. Po wojnie były rozpraszane zgodnie ze zmianami wynikającymi z właściwości kompetencyjnych i terytorialnych konkretnych archiwów⁶¹, stąd wiele akt pozostaje rozproszonych w krajowych instytucjach. Zamek malborski, jak już wcześniej wspomniano, był miejscem, gdzie Niemcy deponowali zbiory innych instytucji, a także nie poddawali ewakuacji własnych, tylko umieszczali je w skrytkach. Podobnie było z archiwaliimi,

⁵⁸ Np. *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg* z lat 1890–1942, przetłumaczone i wydane w polskiej wersji językowej w 2020 r.; XIX- i XX-wieczne przewodniki po zamku, m.in. najstarsze z nich: Rosenheyn Max: *Die Marienburg das Haupthaus des deutschen Ordens-Ritter für Besucher derselben beschreiben*. Leipzig 1858; Witt Friedrich August: *Marienburg das Haupthaus des deutschen Ritter-Ordens in dem ehemaligen und in dem gegenwärtigen Zustande*. Königsberg 1854 oraz wiele innych.

⁵⁹ Dla Malborka podstawowym źródłem są albumy fotograficzne „Marienburg Baujahr” z lat 1882–1919, tworzące swego rodzaju kronikę postępów budowlanych na zamku oraz prezentujące wyposażone wnętrza poszczególnych części kompleksu zamkowego.

Na zdjęciach dostrzegamy wiele zabytków wchodzących w skład kolekcji, aranżacje tworzonej wystaw oraz zmiany dokonywane w ciągu lat, zob. Rząd Ryszard: „Marienburg Baujahr” 1882–1919 jako źródło do dziejów odbudowy zamku w Malborku. W: *Praeterita posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*. Red. Mariusz Mierzwiński. Malbork 2001, s. 413–432.

⁶⁰ Wełniak Arkadiusz: Charakterystyka zasobu Archiwum sprzed 1945 r. W: *Ex praesenti praeteritum. Księga pamiątkowa jubileuszu 60-lecia Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku*. Kom. red. Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku. Malbork 2021, s. 30.

⁶¹ Ibidem, s. 23–28.

np. w roku 1952 „w studni Pałacu Wielkich Mistrzów odkryto i wydobyto spomiędzy śmieci i ziemi 6 metrów akt, roczników gazet, szkiców oraz planów”⁶².

Kolejną trudność powoduje stan akt, niejednokrotnie także niemożność kompleksowego odczytania odręcznie wytworzonych dokumentów. Stąd zachodzi potrzeba zwracania się do specjalistów, którzy na potrzeby projektu podejmują się transkrypcji i tłumaczeń pozyskanych akt. Pierwsze efekty tej współpracy są już widoczne. W ramach projektu ukazała się polska edycja *Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego* wraz z krytycznym komentarzem⁶³. Obecne prace zespołu projektowego poświęcone są kolejnemu dokumentowi, jakim jest inwentarz militariów i przedmiotów historycznych kolekcjonera Theodora Josepha Blella⁶⁴.

Podejmowane w ostatnich kilku latach działania umożliwiają ponowne odkrycie znanych od lat źródeł, odczytanie nowych, a także udostępnienie ich szerszemu gronu badaczy i pasjonatów historii.

Powojenny zasób archiwalny

Zasób powojenny jest mniej liczny. Największą część archiwaliów analogicznie odnajdujemy w archiwach państwowych Malborka i Gdańska. W tym pierwszym kluczowe są akta Starostwa Powiatowego w Malborku z lat 1945–1950⁶⁵, w których znajdują się sprawozdania Referatu Kultury i Sztuki istotne z punktu widzenia powojennego stanu warowni oraz kwestii zabezpieczania zabytków. Informują one o podejmowanych przez władze działaniach, niektóre zawierają spisy obiektów zabezpieczonych w gmachu starostwa⁶⁶. W Archiwum Państwowym w Gdańsku natomiast pozostają akta Urzędu Wojewódzkiego Gdańskiego⁶⁷, z których można wyłowić wiele wiadomości o zamku i malborskich zabytkach, m.in. *Wniosek w sprawie zabytków architektonicznych w Malborku Konserwatora Wojewódzkiego w Gdańsku* prof. Jana Borowskiego⁶⁸ z 19 maja 1946 roku, skierowany do Ministerstwa Kultury i Sztuki, czy też *Wykaz zabytków odnalezionych w składach poniemieckich na terenie woj. gdańskiego i przewiezionych dla celów konserwatorskich bądź jako depozyt do Muzeum Narodowego w Warszawie*⁶⁹.

W spisie tym występują również zabytki z Malborka. To zaledwie kilka przykładów, jednakże zachowana dokumentacja, nawet jeśli nie jest zbyt szczegółowa i pełna, umożliwia obecnie prześledzenie losów zamkowych zbiorów oraz kierunków ich rozproszenia. Na podstawie jednostkowych informacji powadzone są dalsze kwerendy, czasem przynoszące ciekawe rezultaty. Kwestia wspomnianego wyżej pośrednictwa gdańskiego urzędu konserwatorskiego wyjaśnia chociażby historię powojenną XIV-wiecznego obrazu tablicowego⁷⁰, znajdującego się obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, gdzie trafił 24 maja 1948 roku jako przekaz właśnie tego urzędu. Umożliwiło to ustalenie pełnej proveniencji obrazu, warszawskie muzeum nie posiadało pełnych informacji o pochodzeniu obiektu. Od tego momentu dla Muzeum Zamkowego w Malborku nie jest on również stratą wojenną w dosłownym tego słowa znaczeniu.

Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego – Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

Zamek malborski w latach 1945–1950 znajdował się pod opieką Muzeum Wojska Polskiego, będąc jego Oddziałem nr 1⁷¹. Istotne zatem było przeprowadzenie kwerendy w tym warszawskim muzeum. Zadanie to okazało się z wielu względów utrudnione, jednakże dostępny materiał archiwalny dokładnie wskazywał na obecność zabytków z Malborka w zbiorach tego muzeum⁷². Fakt ten potwierdziła również nieudostępniana dotychczas *Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 1 Muzeum W.P. – Malbork (od nr 1 do nr 504)*⁷³. Zawiera ona zabytki pochodzące z Malborka, wśród nich również zabezpieczone tuż po wojnie przez Starostwo Powiatowe w Malborku i Wojsko Polskie, zinwentaryzowane i przewiezione do Warszawy. Przy pojedynczych obiektach widnieją uwagi dotyczące przekazywania ich w depozyt Ministerstwa Kultury i Sztuki czy też innych decyzji w sprawie ich dalszego rozdysponowania. Na przykład trzymetrowa figura króla Fryderyka Wielkiego z brązu z pomnika mieszczącego się

⁶² Górska Justyna: Powiatowe Archiwum Państwowe w Malborku w latach 1952–1966 w świetle kronik i sprawozdań Eligiusza Gumprechta. W: *Ex praesenti praeteritum...*, s. 14.

⁶³ Więcej informacji o tym cennym źródle w wymienionej wyżej literaturze.

⁶⁴ Publikacja ukaże się pod koniec 2021 r.

⁶⁵ Archiwum Państwowe w Malborku, Starostwo Powiatowe w Malborku 1945–1950. Referat Kultury i Sztuki, sygn. 63/181–206, m.in. sygn. 63/190; Muzea – ochrona zabytków 1945–1946; sygn. 63/193; Sprawozdania z działalności referatu 1945–1948; sygn. 63/199; Muzea – ochrona zabytków 1948–1950.

⁶⁶ O działaniach i kompetencjach referatu Kultury i Sztuki w pierwszych latach powojennych: Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 22–26; Siuciak Aleksandra: *Mało znane...*, s. 223–236; eadem: *Biblioteki zamkowe...*, s. 56–58.

⁶⁷ APG, Muzea i ochrona zabytków, t. 1. 1945–1946, sygn. 1164/1248; Muzea i ochrona zabytków, t. 2. 1946–1947, sygn. 1164/1249 oraz Muzea 1946, sygn. 1164/1250.

⁶⁸ APG, Muzea i ochrona zabytków, t. 1, sygn. 1164/1248, s. 67–68.

⁶⁹ APG, Muzea 1946, sygn. 1164/1250, s. 13.

⁷⁰ FrancESCO Ghissi, *Biczowanie*, ostatnia ćwierć XIV w., nr inw. M.Ob.611; Witkiewicz-Pałka Ewa: *Obraz tablicowy „Biczowanie Chrystusa”*. W: *Przywracanie historii...*, s. 414–415.

⁷¹ Zob. m.in.: Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 27–37.

⁷² Wstępna kwerenda została przeprowadzona w latach 2012–2015 w trakcie przygotowań do wystawy *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej* (otwartej 9 października 2015 r.).

⁷³ Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Dział Inwentarzy; zob. również Siuciak Aleksandra: *Strata i rozproszenie...*, s. 29.

przed wojną na Przedzamczu⁷⁴, odnotowana w księdze inwentarzowej pod numerem 19, została przeznaczona do zniszczenia („Na polecenie Dyrektora M.W.P. ppłk. Koniecznego pocięty na kawałki. 23.09.50 r., ZHendzel”) ⁷⁵. Obrazy olejne, odnotowane w pozycjach 77–80, decyzją z 26 sierpnia 1950 roku zostały przekazane do „parafii Rz.-kat. w Malborku” ⁷⁶, gdzie pozostają do dnia dzisiejszego.

Kwerenda w archiwum tego muzeum przyniosła potwierdzenie istnienia w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego dokumentacji związanej z działalnością Oddziału nr 1 MWP⁷⁷. Szczególnie istotna okazała sięteczka *Rozkazy dzienne szefa Muzeum WP – Oddział w Malborku*, w której zachowały się sprawozdania z działalności oddziału, opisy sytuacji zamku, codziennych problemów oraz odnajdywanych zbiorów⁷⁸. W zasobie archiwum znajdują się również akta Muzeum Wojska Polskiego oraz dokumenty osobowe jego pracowników, wśród nich Zofii Hendzel, kierowniczkimalborskiej filii od lipca 1946 roku aż do momentu jej likwidacji w 1950 roku⁷⁹. Kwerenda będzie kontynuowana.

Badania archiwalne umożliwiły wytyczenie kierunków działań projektowych, a także wytypowanie muzeów, do

których trafiły zabytki z Malborka. Oprócz oczywistych destynacji jak Muzeum Wojska Polskiego oraz Muzeum Narodowe w Warszawie udało się odkryć i zbadać nowe wątki. Szczegółowe ich omówienie nie jest w tym miejscu możliwe, jednakże w ostatnich latach wykonano kwerendy (pisemne oraz wyjazdowe) w ponad 50 krajowych i zagranicznych instytucjach. Ostatnimi, w których było to możliwe ze względu na wybuch pandemii koronawirusa, były krakowskie instytucje: Muzeum Krakowa oraz Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli. Badania dr. Jacka Zinkiewicza z Muzeum Krakowa⁸⁰ wskazały na pośrednictwo zbiornicy muzealnej w Namysłowie, podległej bezpośrednio Ministerstwu Kultury i Sztuki, w dysponowaniu militariami malborskimi, które trafiły do zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, a następnie stamtąd rozdzielono je do kilkunastu krajowych instytucji. Wątek zbiornicy namysłowskiej łączy się m.in. z likwidacją Oddziału nr 1 MWP w Malborku oraz utworzeniem Oddziału nr 2 we Wrocławiu. Część eksponatów zostało zabranych do Wrocławia przez ówczesną kierowniczkę malborskiego muzeum Zofię Hendzel. Niewiele wiadomo na temat funkcjonowania wrocławskiej filii MWP. We Wrocławiu znalazły się głównie militaria, chociaż księgę inwentarzową Oddziału nr 1

⁷⁴ Rząd Ryszard: *Pomniki malborskie. Rys historyczny*. „Rocznik Gdański” 1993, t. 53, z. 1, s. 96–97, il. 4; idem: *Bedeke malborski 1845–1945*. Malbork 2018, s. 112–113; Dziedzic Marek: *Smutny koniec króla Fryderyka*. „Dziennik Malborski”, dodatek do „Dziennika Bałtyckiego” 2014, nr 37, z 14 lutego, s. 7; Woźniak Michał: Das Denkmal Friedrichs der Großen und die Wiederherstellung der Marienburg. In: *Visuelle Erinnerungskulturen und Geschichtskonstruktionen in Deutschland und Polen 1800 bis 1939. Beiträge der 11. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Berlin, 30. September – 3. October 2004 = Wizualne konstrukcje historii i pamięci historycznej w Niemczech i w Polsce 1800–1939. Materiały 11 Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki i Konserwatorów Zabytków w Berlinie, 30 września – 3 października 2004*. Red. Robert Born, Adam S. Labuda, Beate Störckuhl. Warszawa 2006, s. 233–244.

⁷⁵ Na końcu księgi inwentarzowej odnotowano kolejne uwagi w sprawie decyzji usunięcia posągu z dziedzica Zamku Średniego, ponieważ „budził złorzeczenia społeczeństwa – został w kawałkach przewieziony do Warszawy i złożony w magazynie gospodarczym Muzeum WP w Rembertowie 25.III.1970” (pieczęć i podpis dyrektora Muzeum Wojska Polskiego ppłk. Kazimierza Koniecznego). Kolejna informacja, opatrzona tą samą datą, podaje, że „Rzeźba znajduje się w magazynie w Rembertowie” (pieczęć Działu Zaopatrzenia Muzeum Wojska Polskiego). Być może fragmenty figury nadal znajdują się w magazynach tego muzeum.

⁷⁶ Zabytki pozostają własnością parafii Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Malborku (obecnie w depozycie Muzeum Zamkowego w Malborku). Są to dwa skrzydła ołtarzowe ze sceną zwiastowania NMP (poz. 78–79) oraz obraz tablicowy *Adoracja dzieciątka* (poz. 80), odnalezione przypadkowo w 2015 r. na strychu plebanii tego kościoła, zob. Witkiewicz-Pałka Ewa: Dwa skrzydła ołtarzowe ze scenami pasyjnymi (awers) oraz sceną zwiastowania (rewers). W: *Przywracanie historii...*, s. 416–417; eadem: *Obraz tablicowy*

„Adoracja dzieciątka”. W: *Przywracanie historii...*, s. 418–419.

⁷⁷ Centralne Archiwum Wojskowe, *Rozkazy dzienne szefa GZPW i Muzeum WP*, 3.01.–29.12.1947, sygn. IV.502.1.46; *Rozkazy dzienne Muzeum WP* nr 76–159, 8.10.1945–20.12.1946/, sygn. IV.502.1.48; *Rozkazy dzienne Muzeum WP* nr 3–41, 20.01.–9.12.1950, sygn. IV.502.1.49; *Rozkazy dzienne szefa Muzeum WP – Oddział w Malborku*, sygn. IV.502.2/A.50.

⁷⁸ Siuciak Aleksandra: *Strata i rozproszenie...*, s. 29–30; Mierziński Mariusz: *Zamek malborski...*, s. 27–37. Kwerenda umożliwiła m.in. ustalenie losu obrazu z kościoła zamkowego na Zamku Wysokim, który leżał w gruzach w wyniku działań wojennych na przełomie stycznia i marca 1945 r., jego fragmenty wydobyto z gruzów zimą 1950 r. Lijka Justyna: *Okruchy z historii utraconego obrazu Matki Bożej Pokornej z kościoła Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku*. W: *Nowy początek...*, s. 104–133; Witkiewicz-Pałka Ewa: *Obraz tablicowy Matka Boska Pokorna* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/obraz-tablicowy-matka-boska-pokorna/>; Butryn Bartłomiej: *Sukienka obrazu Matki Boskiej Pokornej (Malborskiej)* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/sukienka-obrazu-matki-boskiej-pokornej-malborskiej/>.

⁷⁹ Akta znajdowały się w Archiwum Ministerstwa Obrony Narodowej w Nowym Dworze Mazowieckim, w związku z procesem przekazywania do Centralnego Archiwum Wojskowego dostęp do nich był niemożliwy.

⁸⁰ Zinkiewicz Jacek: *Budowa kolekcji militariów w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa po II wojnie światowej*. W: *Nowy początek...*, s. 340–359. W tym miejscu chciałabym serdecznie podziękować Dyrekcji Muzeum Krakowa, p. Jackowi Zinkiewiczowi oraz pozostałym pracownikom tego muzeum za fachową pomoc udzieloną podczas kwerendy.

Kolekcja uzbrojenia japońskiego ze zbiorów Theodora Josepha Blella na wystawie militariów na podstryszu Wielkiej Komturii w skrzydle północnym Zamku Średniego, „Marienburg Baujahr” 1917, fot. 26–27; w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku

wskazuje, iż trafiły tam tylko trzy eksponaty z dawnych zbiorów zamkowych, zapisane w pozycji 74: „XVII/XVII, kusza (fragmenty) kolba z resztkami kościanych okładzin oraz łuk żelazny. Na kolbie napis farb. ol.: Mus. W.Pr./244^a, na kartce atramentem: Armbrust eines Danziger vogel = sch... 58 × 62 cm”; pozycji 91: „XVI, Rękawica 10 folgowa z zarękawiem, wys. 37 cm”; pozycji 127: „XIX, Miecz kuty, zabytkowy o dł. 97 cm”⁸¹. Przewieziono tam również kilkadziesiąt fotografii i fotokopii wystawowych będących nabytkami z okresu funkcjonowania Oddziału nr 1 MWP (poz. 131–490). Pozostałe zbiory przekazano w depozyt Ministerstwa Kultury i Sztuki.

„W myśl zarządzenia Głównego Zarządu Politycznego W.P., Muzeum Wojska Polskiego przekazało w 1950 r. zamek w Malborku Ministerstwu Kultury i Sztuki (...). Wraz z zamkiem przekazano Ministerstwu Kultury i Sztuki eksponaty zgodnie z adnotacjami w rubryce »uwagi« dokonanymi przez kier. Oddziału Ob. Zofię Hendzel. Eksponaty zapisane pod poz. 74, 91 i 127 oraz fotografie wystawowe i kilka eksponatów działu współczesnego, przewieziono do Oddziału Muzeum Wojska Polskiego we Wrocławiu, którego kierownikiem została kust. Zofia Hendzel”. [podpisali: dyrektor Muzeum Wojska płk mgr Kazimierz Konieczny; zastępca dyrektora Muzeum Wojska Polskiego ds. organizacyjnych Aleksander Czerwiński oraz kurator mgr Wanda Bigoszevska z Działu Inwentaryzacji Muzeum WP]⁸².

Powyższa informacja wyjaśnia pojawienie się pojedynczych obiektów z Malborka we Wrocławiu, a także, jak już dzisiaj wiemy, duży udział składnicy namysłowskiej w dysponowaniu zabytkami z Malborka. Być może tą drogą do zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu trafił przedwojenny inwentarz kolekcji Theodora Josepha Blella, który w 2019 roku instytucja przekazała do Muzeum Zamkowego w Malborku⁸³.

Brak wcześniejszej wiedzy na temat dat przekazów oraz informacji w księgach inwentarzowych dotyczących właściciela nie pozwoliły na zidentyfikowanie obiektów z Malborka w polskich zbiorach muzealnych. W archiwum Muzeum Krakowa zachowała się pełna dokumentacja zawierająca m.in. księgi inwentarzowe eksponatów broni przejętych z Namysłowa z lat 1952–1962⁸⁴ czy też doskonale zachowane protokoły zdawczo-odbiorcze militariów przekazy-

wanych w latach 1962–1964 do innych muzeów⁸⁵. Dzięki temu możliwe było wykonanie pisemnych kwerend w tych instytucjach, gdzie potwierdzono obecność militariów z tych przekazów. Ustalono m.in. obecność w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Dziale Kultur Pozaeuropejskich 64 obiektów z przekazu z 1964 roku. Wśród obiektów szczególną uwagę zwraca japońska zbroja z przełomu XVIII i XIX wieku⁸⁶, a także włócznie, oszczepy, miecze, szable i noże różnych kultur, m.in. afrykańskich. Z Krakowa militaria trafiły również do innych krajowych muzeów, w tym do Muzeum Częstochowskiego⁸⁷, Muzeum Zagłębia w Będzinie⁸⁸, Muzeum-Zamku w Łańcucie⁸⁹, Muzeum Śląska Opolskiego⁹⁰ i innych. Blisko 200 obiektów przekazano również do Muzeum Śląskiego we Wrocławiu (obecnie Muzeum Narodowe we Wrocławiu), jednakże dotychczasowe kwerendy nie pozwoliły na rozpoznanie ich losu. Czy

⁸¹ Muzeum Wojska Polskiego, Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 1 Muzeum W.P. – Malbork (od nr 1 do nr 504), poz. 74, 91, 127.

⁸² Ibidem, uwagi na końcu księgi.

⁸³ Zob. *Konferencja – relacja* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 15 maja 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/konferencja-relacja/>; *Wspomnienie z konferencji* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 15 maja 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/wspomnienie-z-konferencji/>.

⁸⁴ Archiwum Zakładowe Muzeum Krakowa,teczka Zbiory [dwie książki inwentarzowe eksponatów broni przejętych z Namysłowa z lat 1952–1962], sygn. I.47.

⁸⁵ Ibidem,teczka Zbiory [protokoły zdawczo-odbiorcze broni, wykaz eksponatów Działu V MHK], sygn. I.50–54.

⁸⁶ Zbroja składająca się z napierśnika, naplecznika, naramienników i taszek oraz żelaznego hełmu, podaje za kartą inwentarzową obiektu MEK, nr 30389. W malborskiej kolekcji militariów znajdował się obszerny dział poświęcony kulturze japońskiej oraz dział kultur ludów pozaeuropejskich Afryki, Azji, Australii itd.

⁸⁷ 406 pozycji inwentarzowych.

⁸⁸ 118 pozycji inwentarzowych.

⁸⁹ 22 pozycje inwentarzowe.

⁹⁰ 97 pozycji inwentarzowych.

wszystkie obiekty pochodzą z Malborka, trudno dziś wyrokować bez głębszych badań, zgromadzony materiał wymaga opracowania, a także ekspertyzy bronioznawczej. Jednakże jest to ogromny przełom w badaniach proveniencyjnych malborskich zbiorów. Dzięki tej wiedzy nabyliśmy przekonania, że militaria uległy w dużej mierze rozproszению aniżeli zniszczeniu w pożodze wojennej. Zyskaliśmy również potwierdzenie, że przekazy zabytków nie zawsze są precyzyjnie udokumentowane. Pośrednictwo innych instytucji wymusza znacznie szersze spojrzenie na ten temat.

Badania archiwalne stanowią podstawowy element działań Muzeum Zamkowego w Malborku w zakresie strat wojennych. Oczywiście nie jedyny, jednakże bez tej wiedzy nie byłaby możliwa realizacja kolejnych etapów projektu. Dogłębne poznanie oraz udostępnienie (m.in. przez publikacje, edycję źródeł, stronę WWW) zebranego materiału stwarza przyszłym specjalistom oraz pasjonatom historii nieograniczone możliwości badawcze. Jest również namacalnym efektem pracy wykonanej przez zespół projektowy. Temat nie został wyczerpany, dotychczasowe ustalenia umożliwiają jednak usystematyzowanie dróg i rozprożeń malborskich zabytków po II wojnie światowej. Brakującym elementem jest dokumentacja obecności zamkowych zbiorów w obiektach sakralnych, co tylko w pojedynczych przypadkach udało się zrealizować. Wątek ten będzie kontynuowany.

Ważkość badań archiwalnych, choć żmudnych i nie zawsze przynoszących oczekiwane rezultaty, jest nieoceniona w badaniach proveniencyjnych. Ustalenie pochodzenia dzieła sztuki jest bardzo ważnym elementem jego naukowego opracowania. Muzeum świadome pochodzenia swoich zbiorów może w pełni realizować podstawową funkcję ochrony, a także propagowania wiedzy o podległych mu dziełach sztuki, zabytkach.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bahrfeldt Emil: *Die Münzen- und Medaillen-Sammlung in der Marienburg*. Bd. 1–6. Danzig 1901–1916; Bd. 7. *Nachträge zu den Bänden I–IV. Medaillen auf den Weltkrieg. Personenmedaillen*. Bearb. Emil Bahrfeldt. Königsberg 1929
- Rosenheyn Max: *Die Marienburg das Haupthaus des deutschen Ordens-Ritter für Besucher derselben beschreiben*. Leipzig 1858
- Witt Friedrich August: *Marienburg das Haupthaus des deutschen Ritter-Ordens in dem ehemaligen und in dem gegenwärtigen Zustande*. Königsberg 1854

Opracowania

- Biernat Czesław: *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*. Warszawa–Łódź 1992
- Butryn Bartłomiej: Przebieg prac dekoratorskich i aranżacyjnych w ujęciu Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego. W:

- Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*. Red. Artur Dobry, Janusz Trupinda. Malbork 2020, s. 50–65
- Butryn Bartłomiej: *Sukienka obrazu Matki Boskiej Pokornej (Malborskiej)* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/sukienka-obrazu-matki-boskiej-pokornej-malborskiej/>
- Butryn Bartłomiej: Nie tylko militaria. Zapomniana część kolekcji T.J. Blella. W: *Inwentarz kolekcji Theodora Josepha Blella. Opracowanie krytyczne*. [w druku]
- Czarnowska Joanna: Inwentarz monet ze zbioru dr. Maxa Jaqueta. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 375
- Czarnowska Joanna: Numizmaty z przedwojennej kolekcji malborskiej w zbiorach zamkowych po 1961 roku. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 58–67
- Czarnowska Joanna: Kolekcje zamkowe w świetle Sprawozdań Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego. W: *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*. Red. Artur Dobry, Janusz Trupinda, Malbork 2020, s. 66–74
- Darecka Katarzyna, Frąckowska Anna: *Ratusz Głównego Miasta w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020
- Darecka Katarzyna, Jastrzebska-Olkowska Izabela: *Dwór Artusa w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020
- Dobry Artur: *Inwentarz Zamku Średniego w Malborku z 1894 roku*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2002, nr 4, s. 535–551
- Dziedzic Marek: *Smutny koniec króla Fryderyka*. „Dziennik Malborski”, dodatek do „Dziennika Bałtyckiego” 2014, nr 37, z 14 lutego, s. 7
- Gosk Daniel, Masłowski Aleksander: Inwentarz kolekcji Theodora Blella. W: *Inwentarz kolekcji Theodora Josepha Blella. Opracowanie krytyczne*. [w druku]
- Górska Justyna: Powiatowe Archiwum Państwowe w Malborku w latach 1952–1966 w świetle kronik i sprawozdań Eligiusza Gumprechta. W: *Ex praesenti praeteritum. Księga pamiątkowa jubileuszu 60-lecia Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku*. Kom. red. Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku. Malbork 2021, s. 13–20
- Groth Paweł: *Egzemplarz relacji Boota z roku 1632 z odręcznymi rysunkami, odnaleziony w Archiwum Gdańskim*. „Rocznik Gdański” 1955, t. 14, s. 405–416
- Heś Robert: *Utracone skarby dawnych wrocławskich muzeów*. Wrocław 2017
- Lijka Justyna: Okruchy z historii utraconego obrazu Matki Bożej Pokornej z kościoła Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 104–133

- Karecka Lidia Małgorzata: *Mienie zwane podworskim w Muzeum Narodowym w Warszawie*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 44–56
- Konferencja – relacja [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 15 maja 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/konferencja-relacja/>
- Kowalska Helena: *Straty wojenne Muzeum Miejskiego (Stadtmuseum) w Gdańsku*. Seria Nowa, t. 1. Malarstwo. Gdańsk 2017
- Księgozbiory rozproszone. *Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku 19 października 2012 roku*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015
- Lewalski Krzysztof: *Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884–1945*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 2, s. 149–166
- Lewandowska Anna, Zalewska Karolina, Zielińska Katarzyna: *ABC – podstawy prowadzenia badań proveniencyjnych*. Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów. Warszawa 2015
- Matelski Dariusz: *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*. T. 1–2. Kraków 2006
- Mierzwiński Mariusz: *Zamek malborski w latach 1945–1960*. „Studia Zamkowe” 2004, t. 1, s. 7–54
- Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019
- Olkowski Roman: *O badaniu proveniencji muzealiów*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 27–37
- Palica Magdalena: *Problem badania proveniencji dzieł sztuki. Przypadek Dolnego Śląska*. „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s. 30–43
- Pospieszna Barbara: *Inwentarz lapidarium zamkowego*. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 403
- Przylicki Krzysztof: *Utracone na zawsze? Przedwojenne Muzeum Uniwersyteckie im. Księdza Kanonika Jana Władzińskiego*. Lublin 2015
- Pruszyński Jan: *Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna*. T. 1–2. Kraków 2001
- Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015
- Romanowska-Zadrozna Maria: *Badania proveniencyjne w Polsce (część 1.)*. „Muzealnictwo” 2016, nr 57, s. 179–191
- Romanowska-Zadrozna Maria: *Badania proveniencyjne w Polsce (część 2.)*. „Muzealnictwo” 2017, nr 58, s. 47–59
- Rząd Ryszard: *Pomniki malborskie. Rys historyczny*. „Rocznik Gdański” 1993, t. 53, z. 1, s. 95–113
- Rząd Ryszard: „Marienberg Baujahr” 1882–1919 jako źródło do dziejów odbudowy zamku w Malborku. W: *Praeterita posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*. Red. Mariusz Mierzwiński. Malbork 2001, s. 413–432
- Rząd Ryszard: *Malbork 1945: relacja z obrony zamku*. „Militaria i Fakty” 2012, nr 4, s. 20–29
- Rząd Ryszard: *Bedecker malborski 1845–1945*. Malbork 2018
- Sierżputowski Bartłomiej: Status prawny zbiorów zamku w Malborku po II wojnie światowej – studium prawnomiędzynarodowe. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 34–57
- Siuciak Aleksandra: Biblioteki zamkowe – losy księgozbiorów Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku po II wojnie światowej. W: *Księgozbiory rozproszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku 19 października 2012 roku*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 51–64
- Siuciak Aleksandra: Mało znane źródła do dziejów malborskich zabytków. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 220–237
- Siuciak Aleksandra: Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku 1884–1945. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 24–29
- Siuciak Aleksandra: Strata i rozproszenie. Struktura i charakter strat wojennych zamku w Malborku w świetle dotychczasowych rezultatów projektu. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 22–33
- Siuciak Aleksandra: #ProjektStraty. Działania Muzeum Zamkowego w Malborku w zakresie programu MKiDN „Badanie polskich strat wojennych w latach 2018–2019”. „Studia Zamkowe” 2020, t. 7, s. 143–158
- Siuciak Aleksandra: Badania nad stratami zamku w Malborku po II wojnie światowej. W: *Kolekcje. Kształtowanie, historia, dziedzictwo utracone*. Red. Magdalena Mielnik. Gdańsk 2020, s. 473–482
- Siuciak Aleksandra, Trupinda Janusz: Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego z lat 1890–1942 jako źródło do poznania przebiegu i społecznego kontekstu odbudowy zamku w Malborku. W: *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*. Red. Artur Dobry, Janusz Trupinda. Malbork 2020, s. 40–49
- Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*. Red. Artur Dobry, Janusz Trupinda. Malbork 2020
- Straty wojenne Muzeum Okręgowego w Toruniu w świetle dokumentacji ikonograficznej i archiwalnej*. Red. Piotr Birecki, Iwona Markowska. Toruń 2019
- Szymański Wojciech: *Dom Uphagena w Gdańsku – straty wojenne*. Gdańsk 2020
- Torbus Tomasz: *Rekonstrukcje, dekonstrukcje, (nad)interpretacje. Studia o losach architektury środkowoeuropejskich*

- miast i rezydencji w aspekcie politycznym (XIX–XX wiek)*. Gdańsk 2019
- Trupinda Janusz: Badania strat wojennych w Malborku i Kwidzynie – budowanie tożsamości miejsca. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 8–21
- Witkowicz-Pałka Ewa: Dwa skrzydła ołtarzowe ze scenami pasyjnymi (awers) oraz sceną zwiastowania (rewers). W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 416–417
- Witkowicz-Pałka Ewa: Obraz tablicowy „Adoracja dzieciątka”. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 418–419
- Witkowicz-Pałka Ewa: Obraz tablicowy „Biczowanie Chrystusa”. W: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej. Katalog wystawy czasowej*. Red. Aleksandra Siuciak. Malbork 2015, s. 414–415
- Witkowicz-Pałka Ewa: *Obraz tablicowy Matka Boska Pokorna* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/obraz-tablicowy-matka-boska-pokorna/>
- Węlniak Arkadiusz: *Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku. Informator o zasobie*. Warszawa 2003
- Węlniak Arkadiusz: Charakterystyka zasobu Archiwum sprzed 1945 r. W: *Ex praesenti praeteritum. Księga pamiątkowa jubileuszu 60-lecia Archiwum Państwowego w Elblągu z siedzibą w Malborku*. Kom. red. Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku. Malbork 2021, s. 23–33
- Woźniak Michał: Das Denkmal Friedrichs der Großen und die Wiederherstellung der Marienburg. In: *Visuelle Erinnerungskulturen und Geschichtskonstruktionen in Deutschland und Polen 1800 bis 1939. Beiträge der 11. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Berlin, 30. September – 3. October 2004 = Wizualne konstrukcje historii i pamięci historycznej w Niemczech i w Polsce 1800–1939. Materiały 11 Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki i Konserwatorów Zabytków w Berlinie, 30 września – 3 października 2004*. Red. Robert Born, Adam S. Labuda, Beate Störckuhl. Warszawa 2006, s. 233–244
- Własność a dobra kultury*. Red. Grażyna Czubek, Piotr Kosiewski. Warszawa 2006
- Wspomnienie z konferencji* [online]. *Projekt Straty*, Muzeum Zamkowe w Malborku [dostęp 15 maja 2021]. Dostępny w internecie: <http://straty.zamek.malbork.pl/wspomnienie-z-konferencji/>
- Zając Małgorzata: *Program „Badanie polskich strat wojennych” – wsparcie MKiDN dla muzeów i nie tylko*. Warszawa 2020 [online]. [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://cennebezczenne.pl/wp-content/uploads/2020/06/2020-1-2-ZAJAC.pdf>
- Zbierska Eleonora: *Więzi Muzeum Zamkowego i stowarzyszenia społeczne jako wyraz formowania się środowiska kulturalnego w Malborku w latach 1945–1974*. „Rocznik Elbląski” 1985, t. 10, s. 133–142
- Zinkiewicz Jacek: Budowa kolekcji militariów w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa po II wojnie światowej. W: *Nowy początek. (Od)budowa kolekcji muzealnych po II wojnie światowej*. Red. Janusz Trupinda, Aleksandra Siuciak. Malbork 2019, s. 340–359

Strony internetowe

- Büchersammlung des Königl. Schlosses Marienburg Da No 38*, informacja za: *[Booth Abraham] – Journael (ende origineel – handschrift) von de Legatie...* [online]. Szukaj w Archiwach [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/35356375>
- Dzieła utracone. Katalog strat wojennych* [online]. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://dzie-lautracone.gov.pl/>
- Wydział Restytucji Dóbr Kultury* [online]. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <http://www.dzie-lautracone.gov.pl/wydzial-strat-wojennych>
- Zarząd Odbudowy Zamku w Malborku* [online]. Szukaj w Archiwach [dostęp 26 kwietnia 2021]. Dostępny w internecie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/ze-spol/-/zespol/59242>